# موضوع: تأثیر تحول  وضعیت زنان در عربستان بر شاخص شکاف جنسیتی

**فهیمه آزموده**

**پژوهشگر موسسه آینده پژوهی جهان اسلام**

## مقدمه

اولین تلاش‌های زنان برای اعتراض به نابرابری‌های اجتماعی / سیاسی در عربستان، به سه دهه گذشته و به سال‌های ۹۸ - ۱۹۹۷ بر می‌گردد. این روند در ده سال گذشته با رشد شبکه‌های اجتماعی، پشتیبانی گسترده جامعه بین المللی و حمایت برخی از حاکمان (محمد بن سلمان) شتاب بیش‌تری به خود گرفته است. دیدگاه مثبت بخشی از حاکمیت در راستای پاسخگویی به مطالبات داخلی و همگامی با تحولات جهانی، باعث شکل‌گیری اصلاحات اساسی در ارتباط با مسائل زنان شده است. برای مثال در سال ۲۰۱۵ دولت عربستان، قانونی را تصویب کرد که بر اساس آن ۳۰ درصد کرسی‌های مجلس این کشور به زنان اختصاص یافت. این بدین معناست که عربستان با یک اقدام مثبت[۱] و بدون انجام فرآیندهای آزاد انتخاباتی، یک سوم مجلس را از طریق سهمیه‌بندی به زنان اختصاص داد. این امر تا حدودی شکاف جنسیتی را بهبود بخشید و سپس گزارش‌های متعدد و مثبت در مورد تغییر وضعیت زنان از سوی نهادهای بین‌المللی را بدست آورد. شکاف جنسیتی بر اساس رتبه کشورها در ۴ شاخص اقتصاد، آموزش، سلامت و مشارکت سیاسی تعیین می‌شود. در دهه اخیر، عربستان با تحولات جدی در این حوزه‌ها، باعث کاهش شکاف جنسیتی در آمارهای جهانی شده است. از این رو پرسش اساسی در این نوشتار این است که تغییرات سیاسی و اجتماعی در وضعیت زنان در عربستان چه تأثیری بر کاهش شکاف جنسیتی دارد؟ در پاسخ می‌توان به این نکته اشاره کرد اگر چه تحول وضعیت زنان در عربستان، تأثیر مثبت بر شاخص‌های شکاف جنسیتی در دهه اخیر داشته است، اما همچنان این کشور در شاخص‌های اقتصادی و سیاسی در مدار کشورهایی با نرخ بالای فاصله جنسیتی باقی مانده است. از این رو در این یادداشت تحلیلی ضمن بررسی تأثیر تحول وضعیت زنان بر شکاف جنسیتی، پیامدهای احتمالی این مسئله نیز بیان می‌شود.

## اقتضائات و اصلاحات

به لحاظ سیاسی کشور عربستان سعودی، جایگاه خاصی در منطقه خاورمیانه دارد. این کشور با توجه به درآمد بالای حاصل از صادرات نفت، عضویت در بیش‌تر سازمان‌های بین المللی، احساس قیمومیت داشتن بر اکثر کشورهای عربی و همچنین نقش آفرینی در مسائل منطقه خاورمیانه، کشوری است که در طی سال‌های اخیر به سختی تن به اصلاحات داده است و این مسئله بخصوص در امور مربوط به زنان بیش‌تر به چشم می‌خورد. به تبعیت از عرف جامعه عربستان زنان این کشور هرگز حقوقی برابر با مردان نداشته‌اند و با مشکلات فراوانی برای اثبات هویت و احقاق حقوق خود مواجه بوده‌اند. اکثر این مشکلات ناشی از دیدگاه جامعه نسبت به تفاوت‌های مرد و زن، فرهنگ سیاسی سنتی و قبیله‌ای، نظام باورها و اعتقادات و همچنین نظام سیاسی این کشور است. بنا به گزارش سازمان

[۱] Positive Action

دیده بان حقوق بشر در سال ۲۰۰۸ و همچنین گزارش خانه آزادی در سال ۲۰۱۰ با زنان در عربستان سعودی مانند افراد صغیر رفتار می‌شود. به عبارت دیگر، تا دو دهه قبل هر زن بالغ در عربستان سعودی فارغ از موقعیت اجتماعی‌اش، بدون موافقت قبلی ولی (پدر، همسر یا برادر) اجازه مسافرت (داخلی  و خارجی)، تحصیل و حتی رفتن به دکتر را نداشت. این سیستم از طریق تفکیک صد درصدی جنسیتی مورد حمایت قرار می‌گرفت. جدایی جنسیتی در عربستان سعودی به دقت از سوی کمیته امر به معروف و نهی از منکر یا پلیس مذهبی این کشور مورد نظارت قرار داشت. حتی دسترسی زنان و دختران به تعلیم و تحصیل به خواست قیم یا ولی مرد آنها انجام می‌شد، زیرا در هنگام ثبت نام در نهادهای آموزشی، موافقت مرد خانواده ضروری بوده است.

اما در دهه اخیر دومینوی تغییرات در وضعیت سیاسی / اجتماعی زنان با روی کار آمدن محمد بن سلمان آغاز شده و مسائل زنان در شمار مهم‌ترین موضوعات در دستور کار حاکمیت عربستان قرار گرفته است. این رویکرد جدید با تعامل با نهادهای بین المللی و شورای حقوق بشر، اقدامات و اصلاحات خود را آغاز کرده است. اوج تغییرات مذکور در سال ۲۰۱۷ اتفاق افتاد، در این سال وزارت خارجه عربستان، فاطمه سالم باعشن را به عنوان سخنگوی سفارت عربستان در واشنگتن انتخاب کرد. در واقع محمد بن سلمان، در زمینه اصلاحات اجتماعی و حقوق زنان، چهره یک رهبر عملگرای مصمم را دارد. بخش عمده این اصلاحات بنا به اقتضائات موجود در دهه اخیر رخ داده است. در نگرش محمد بن سلمان مسأله آزادی‌های اجتماعی زنان، نه فقط یک خواسته مدنی بلکه ضرورتی اقتصادی نیز هست زیرا وی در تلاش است، اقتصاد نفتی کشورش را به شکل انقلابی متحول کند، از این رو نادیده گرفتن نیروی کار زنان، چشم بستن بر روی یکی از منابع انسانی محسوب می‌شود.

علاوه بر این پادشاه سلمان در ماه آوریل ۲۰۱۸ دستور داد که سازمان‌های دولتی، نمی‌توانند مانع دسترسی زنان به خدمات دولتی به دلیل نداشتن اجازه‌ی سرپرست مرد شوند، مگر اینکه بنا به مقررات مربوطه این امر لازم باشد. اگر این دستور اجرا شود، می‌تواند شرایط ظالمانه‌ی قیمومیت مرد بر زن را که بوروکراسی دولتی بر زن تحمیل کرده است، متوقف کند. طبق این دستور العمل تمام سازمان‌های دولتی مکلف بودند تا اواسط جولای، فهرستی از رویه‌هایی را که نیاز به تأیید سرپرست مرد دارد، ارائه دهند و مقامات می‌توانند این قوانین و مقررات را بررسی و حتی برخی از آن‌ها را حذف نمایند. در ماه سپتامبر، پادشاه تصریح کرد که زنان از ژوئن ۲۰۱۸ مجاز به رانندگی خواهند بود و کمیسیونی از هیئت دولت در ۳۰ روز باید ترتیبات لازم، برای اجرای آن اتخاذ نماید. با این وجود، قوانین محدود کننده دیگری اعمال گردید. پایان دادن به ممنوعیت رانندگی شامل محدودیت‌هایی مانند صدور مجوز رانندگی برای زنان ۳۰ سال و بالاتر و اجازه رانندگی تنها در طول روز است.

جدیدترین تغییرات قانونی در شورای وزیران[1] در اوت ۲۰۱۹ و در راستای توانمندسازی زنان تصویب شد که شامل موارد زیر است:

۱- اعطای گذر نامه به زنان بالای ۲۱ سال بدون اجازه پدر یا همسر

۲- اعطای سرپرستی خانواده به زنان

۳-محافظت زنان از تبعض شغلی

۴- سن بازنشستگی زنان همانند مردان در ۶۰ سالگی

۵- تعیین محل اقامت از سوی زنان

۶- اختیارات زنان در ثبت موارد ازدواج و طلاق برابر با مردان است.

علاوه بر این و در جدیدترین دستورالعمل وزارت کشور عربستان در سال ۲۰۲۰ از ۲۳ سپتامبر، اختیاری شدن حجاب در این کشور به جزء شهرهای مدینه و مکه مورد تصویب قرار گرفت.

البته اصلاحات ساختاری بن سلمان، با چالش‌های و موانع مهمی روبرو است که می‌تواند شامل موارد زیر باشد:

۱- مخالفت طیف سنتی جامعه ۲- اختلافات درون خانوادگی آل سعود ۳- وابستگی اصلاحات به درآمدهای نفت

محور دیگر تغییرات در کشور عربستان انفجار اطلاعات و عدم هماهنگی میان باورها و اسطوره‌های گذشته است. با رشد و گسترش دسترسی به اینترنت، اکنون زنان در عربستان دنیای متفاوتی از جامعه بسته و سنتی خود مشاهده می‌کنند. پژوهش‌های انجام شده بر ۲۵۵۰ زن مسلمان کشور عربستان سعودی در سال ۲۰۱۵ (که از سوی خالد البلوش، مدیر عامل مرکز مدیریت آمار جده صورت گرفته بود) نشان داد که ۴۷ درصد از زنان یعنی ۱۱۸۱ نفر از گروه نمونه، توانایی لازم برای ورود به عرصه‌های شغلی دیگر را در خود می‌بینند. آن‌ها عقیده دارند که توانایی آن‌ها در انجام کارهای مختلف، اگر از مردان بیش‌تر نباشد، کم‌تر نیست. این در حالی است که ۵۳ درصد از زنان عقیده دارند در زمینه‌های دیگری غیر از زمینه‌های فیزیکی می‌توانند کارآمدتر و عملکرد مناسب‌تری داشته باشند، بنابراین حضور نداشتن در مشاغل اجتماعی را نشان کم توانی و یا عدم وجود آزادی در جامعه نمی‌دانند. در کنار تلاش‌های خود زنان برای این تغییرات، جامعه سنتی عربستان هم به تدریج به این تغییرات تن می‌دهد.

در مجموع مختصات داخلی عربستان که باعث کم شدن شکاف جنسیتی شده است، شامل اقتضائات داخلی (گسترش استفاده از اینترنت، ماهواره، ملاحظات سیاسی افراد سیاسی مانند محمد بن سلمان در راستای فراهم کردن پایگاه اجتماعی جدید) و فشارهای بین‌المللی (گزارش‌های سازمان‌های بین‌المللی در حوزه توانمندسازی زنان و..) است.

## شاخص شکاف جنسیتی[۲] در عربستان ۲۰۱۰-۲۰۲۰

شاخص شکاف جنسیتی از محاسبه چهار شاخص کلی آموزش، سلامت، مشارکت اقتصاد و مشارکت سیاسی محاسبه می‌شود. این شاخص از سال ۲۰۰۶ توسط مجمع جهانی اقتصاد، محاسبه و هر ساله منتشر می‌شود. بررسی چهار شاخص کلیدی در گزارش نشان می‌دهد، مهم‌ترین دستاورد عربستان سعودی در سال ۲۰۲۰ دستیابی به برابری جنسیتی در آموزش است. این کشور طی یک دهه با تحول جدی در برخی شاخص‌ها مواجه شده است و در نتیجه تغییرات محسوس در کاهش فاصله جنسیتی را تجربه کرده است.

[۲] GLOBAL GENDER GAP

| سال | رتبه کلی | رتبه در حوزه اقتصادی | رتبه در حوزه آموزش | رتبه در حوزه سلامت | رتبه در حوزه سیاست |
|---|---|---|---|---|---|
| ۲۰۱۰ | ۱۲۹ | ۱۳۰ | ۱۲۸ | ۱۲۴ | ۱۱۴ |
| ۲۰۱۱ | ۱۲۹ | ۱۳۳ | ۹۲ | ۵۳ | ۱۳۲ |
| ۲۰۱۲ | ۱۳۱ | ۱۳۳ | ۹۱ | ۵۵ | ۱۳۳ |
| ۲۰۱۳ | ۱۲۷ | ۱۲۴ | ۱۳۱ | ۱۳۱ | ۱۲۹ |
| ۲۰۱۴ | ۱۳۰ | ۱۳۷ | ۸۶ | ۹۰ | ۱۱۷ |
| ۲۰۱۵ | ۱۳۴ | ۱۳۸ | ۸۲ | ۱۲۹ | ۱۲۱ |
| ۲۰۱۶ | ۱۴۱ | ۱۴۲ | ۱۰۵ | ۱۲۸ | ۱۲۱ |
| ۲۰۱۷ | ۱۳۸ | ۱۴۲ | ۹۶ | ۱۳۰ | ۱۲۴ |
| ۲۰۱۸ | ۱۴۱ | ۱۴۵ | ۹۳ | ۱۳۶ | ۱۲۷ |
| ۲۰۱۹ | ۱۴۴ | ۱۴۳ | ۹۴ | ۱۳۲ | ۱۲۶ |
| ۲۰۲۰ | ۱۴۶ | ۱۴۵ | ۹۵ | ۱۳۳ | ۱۲۷ |

**منبع: گزارش شکاف جنسیتی از مجمع جهانی اقتصاد[۳]، سال ۲۰۲۰**

همانطور که در جدول مشخص است، مهم‌ترین تحول رخ داده در مورد کشور عربستان، کاهش فاصله جنسیتی در شاخص آموزش است. بر اساس گزارش مجمع جهانی اقتصاد، عربستان موفق شده در این شاخص به برابری جنسیتی نزدیک شود. عربستان در سال ۲۰۱۰ در میانه مسیر برابری جنسیتی و رفع تبعیض‌ها قرار داشت و با برنامه‌های حمایتی در زمینه آموزش و سلامت توانست در سال ۲۰۱۳ روند صعودی را طی کند و به رتبه ۱۲۷ در مجموع کشورها دست یابد. اما در سال ۲۰۱۶- ۲۰۱۷ تجربه کاهش تبعیض جنسیتی را در حوزه مشارکت سیاسی داشته است و در طول سال‌های بعد، همچنان در مدار کشورهای با بالاترین نرخ فاصله جنسیتی باقی مانده است. البته لازم به ذکر است که بخشی از افزایش رتبه کلی عربستان از سال ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۰ به دلیل افزایش کشورهای مورد بررسی مجمع اقتصاد جهانی از ۱۴۶ کشور به ۱۵۳ کشور هم بوده است.

با این حال این آمارها نشان می‌دهد، عربستان سعودی همچنان به تبعیض علیه زنان و دختران ادامه می‌دهد، برای مثال زنان دارای فرصت برابر با مردان در امر ورزش نیستند. وزارت آموزش و پرورش در ماه ژوئیه اعلام کرد که مدارس دخترانه عربستان سعودی، برنامه آموزش فیزیکی خود را که از پاییز ۲۰۱۷ آغاز شد، "مطابق استانداردهای حقوق اسلامی" ارائه و با توجه به امکانات موجود

[۳] World Economic Forum

در هر مدرسه، از جمله سالن‌های ورزشی و مربیان زن صالح ارتقاء دهند. این در حالی است که هیچ مدرسه‌ی دخترانه‌ی دولتی در حال حاضر از امکانات ورزشی برخوردار نیست. در این بیانیه مشخص نشده که آیا تربیت بدنی برای دختران اجباری خواهد بود یا خیر؟ البته در ماه اکتبر، برای اولین بار مقامات اعلام کردند که زنان مجاز به حضور در مراسم عمومی ورزشی هستند. در مجموع یکی از مهم‌ترین دلایل بالا بودن نرخ فاصله جنسیتی در عربستان، کم بودن سهم زنان در اقتصاد و مشارکت سیاسی است. به عبارت دیگر علی رغم اینکه کشور عربستان در شاخص آموزش در دهه اخیر رشد چشمگیری داشته است، اما پایین بودن نرخ مشارکت سیاسی و اقتصادی منجر به افت مجموع معدل شده است. سرمایه‌گذاری در بخش‌های اجتماعی سطح آموزش و بهداشت زنان را بسیار بهبود بخشیده، اما این پیشرفت‌های برجسته، هنوز نتیجه‌ی مورد انتظار را در اشتغال و رشد اقتصادی و به تبع آن مشارکت سیاسی به بار نیاورده است. ناتوانی سیستم در استفاده‌ی بیش‌تر از زنان دارای تحصیلات عالی، شکوفایی عمومی را پایین نگه داشته و توانایی تولیدکنندگان را برای رقابت در برابر کشورهایی که استفاده‌ی کامل از سرمایه‌ی انسانی خود به عمل می‌آورند، محدود ساخته است. اگر زنان این کشور همانند دیگر مناطق جهان، بتوانند نقشی فعالانه در عرصه‌ی اقتصادی ایفا کنند و ظرفیت‌های خود را در این زمینه مورد بهره‌برداری قرار دهند، در بلند مدت موجب آماده شدن بسترهای لازم برای مشارکت در عرصه‌های سیاسی و شکل گیری گروه‌ها و انجمن‌های مربوط به زنان می‌شود، که زمینه‌های دگرگونی اجتماعی را در این کشور به وجود خواهد آورد.

## جمع بندی و نتیجه‌گیری

چنانچه بررسی شد در دهه اخیر، در عربستان سعودی اقتضائات داخلی و فشارهای خارجی عامل مهم در کاهش شاخص شکاف جنسیتی بوده است. ملاحظات سیاسی بن سلمان، افزایش آگاهی و اطلاعات زنان عدم هماهنگی میان باورهای گذشته و تغییرات جامعه از یک سو و فشارهای نهادهای بین المللی از سوی دیگر، این کشور را با تغییر و نوآوری در برنامه‌های زیر ساختی و بنیادین خود روبرو ساخته است. در گام اول ایجاد زیرساخت‌های حقوقی و قانونی به منظور تضمین حقوق اجتماعی و اقتصادی زنان و در مرحله بعدی توسعه فرصت‌های اجتماعی متناسب با حضور زنان اهمیت ویژه‌ای داشته است. این موضوع بر وضعیت شاخص جنسیتی در دو حوزه آموزش و سلامت تأثیر گذار بوده است. البته پایین بودن جایگاه عربستان در زمینه به‌کارگیری سرمایه انسانی زنان در حوزه اقتصاد و مدیریت کشور، نیازمند تحولات جدی در نظام مدیریتی است. با توجه به یافته‌های گزارش شکاف جنسیتی و نگاه به چالش‌ها و فرصت‌های موجود، به نظر می‌رسد، بیش‌ترین شکاف جنسیتی عربستان در شاخص‌های مربوط به توانمندسازی سیاسی است، اما اغلب کشورهای جهان از این منظر، عملکرد ضعیفی داشته‌اند. آنچه نقطه کانونی شکاف جنسیتی در عربستان به شمار می‌رود و در مقایسه با متوسط جهان، ضعیف‌ترین عملکرد را داشته، شاخص نرخ مشارکت نیروی کار است. به عبارتی، نرخ پایین مشارکت اقتصادی زنان در مقایسه با مردان از جمله مهم‌ترین موضوعاتی به شمار می‌رود که منجر به شکاف بالای جنسیتی در عربستان شده است.

با این حال یکی از اهداف اصلی دولت سعودی از انجام اصلاحات و تغییرات قوانین، استفاده از آن به عنوان ابزاری جدید برای مقابله با فشارهای خارجی، چالش‌های داخلی، حفظ قدرت خاندان حاکم و ثبات سیاسی در این کشور است. رهبران عربستان به این باور رسیده‌اند که اگر بخواهند به عنوان یک واحد مستقل و قدرتمند باقی بمانند، باید نسبت به فشارها و اقتضائات داخلی و خارجی انعطاف پذیر باشند. بنابراین می‌توان گفت که آینده‌ی تغییرات سیاسی اجتماعی زنان به اما و اگرهایی بسته است، که تحولات آینده به این پرسش، پاسخ خواهد داد، اما بر حسب آنچه دریافته‌ایم، در یک نگاه بدبینانه نظام سیاسی عربستان به دلیل ریشه‌دار بودن سنت‌های قبیلگی و خاندانی پادشاهی و همچنین ذهنیت تاریخی مردانه‌ی این کشور که در بستر زمان نهادینه شده‌است، نگاه مثبتی

نسبت به زن وجود ندارد. در این احادیث گذشته از ضعیف یا محکم بودن آن‌ها از زنان با عنوان موجوداتی شر و جهنمی و... یاد می‌کنند. از این رو در یک جامعه سنتی کارهای فرهنگی و ضد دینی، باعث شکل‌گیری هویت‌های متعارض می‌شود و این امر می‌تواند مانعی جدی در جهت حل مسائل زنان و کاهش شکاف جنسیتی ایجاد کند و هویت‌های متعارض و سرکوب شده را باز تولید نماید. این هویت‌های متعارض و گروه‌هایی که تعلق خاطر به گذشته دارند، ناهماهنگی و خشم را گسترش می‌دهند. برای نمونه به موازات اصلاحات بن سلمان، هویت‌های مذهبی، قصد سوء جان او را داشتند. از سوی دیگر این گزینه را نباید از نظر دور داشت که اقدامات بن سلمان نیاز به درآمدهای نفتی دارد که در حال حاضر و با توجه به کاهش قابل ملاحظه قیمت نفت در سال ۲۰۲۰ این بخش از سرمایه کمتر می‌شود و با رقابت‌های دورن خانوادگی ممکن است بن سلمان در مقابل فشارهای موجود نتواند مقاومت نماید. این موضوع بیش از هر زمانی ناگزیر از دوراندیشی و اتخاذ راه حل‌ها و تدابیر سیاسی است.

اما در یک نگاه خوش بینانه می‌توان از تأثیر کمرنگ نهاد دین نسبت به نظر پادشاه و دستگاه حاکمیتی در عربستان یاد کرد. در این کشور نهاد دین وابستگی زیادی به نظر و رأی پادشاه و دستگاه حکومتی دارد. چنانچه روشن است یکی از علل انقلاب‌ها، تعارض میان توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. در این راستا اقدامات اساسی بن سلمان، در جهت ادغام اقتصاد عربستان با اقتصاد جهانی و تلاش وی برای ارتقای شاخص‌های اقتصادی، چنانچه از طرح‌های بلند پروازانه وی از ساخت شهر الکترونیکی مشهود است، به موازات اصلاحات اجتماعی، می‌تواند منجر به کاهش شکاف‌های بین سیاست و جامعه شود و از شکل گیری تضادهای اساسی جلوگیری نماید. بنابراین گزینه‌ی احتمالی در آینده این است که به دلیل تغییراتی که در ذات سیستم‌های سیاسی نهفته است و همچنین موج فزاینده و اثر گذار جهانی شدن و انقلاب ارتباطات، ظهور شبکه‌های ارتباط اجتماعی می‌توان خوش بین بود که با ورود زنان به عرصه‌های اقتصادی، راه برای ورود به عرصه‌های اجتماعی و به تبع آن مشارکت سیاسی هموار خواهد شد و شکاف جنسیتی کاهش می‌یابد.